

<https://doi.org/10.26881/rgrtn.2021.04>

MACIEJ BAKUN
Gdańskie Towarzystwo Naukowe
ORCID 0000-0003-4008-9479

DZIAŁALNOŚĆ TOWARZYSTWA PRZYRODNICZEGO W GDAŃSKU W XIX I PIERWSZEJ POŁOWIE XX W. WYBRANE ZAGADNIENIA

Wstęp

Do badań nad działalnością Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku (Danziger Naturforschende Gesellschaft/ Societas Physicae Experimentalis) wybrałem dość mało znany w literaturze okres działalności Towarzystwa, a mianowicie XIX w. i pierwszą połowę XX w. do roku 1945. Ze względu na dużą liczbę zagadnień wykraczających znacznie poza ramy opracowania skupiłem się na kilku subiektywnie wybranych tematach. Starałem się omówić takie problemy, które jak dotąd nie zostały zbadane. Mam tu na myśli kwestie dotyczące organizacji samego Towarzystwa, jego problemów finansowych i lokalowych, z jakimi borykało się w zasadzie od samego początku istnienia. Wszystko to rzutowało później na rozwój działalności naukowej Towarzystwa, publikację nowych artykułów w swoich pismach („Schriften der Danziger Naturforschenden Gesellschaft”), utrzymanie obserwatorium astronomicznego czy rozwój i stan biblioteki wraz z kolekcją.

Punktem wyjścia do badań nad Towarzystwem Przyrodniczym w Gdańsku w XIX w. były prace: Eduarda Schumanna¹, Roberta Schücka² czy wydane drukiem przemówienie Augusta Skusy³ na stulecie Towarzystwa, znajdujące się w zasobach PAN Biblioteki Gdańskiej. Znakomitym źródłem dotyczącym organizacji Towarzystwa okazały się raporty roczne z działalności, znajdujące się w Pismach Gdańskiego

¹ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig. Geschichte Der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig, 1743–1892*, Danzig 1893.

² R. Schück, *Die Naturforschende Gesellschaft in Danzig*, Danzig 1880.

³ A.W. Skusa, *Rede zur Feier des ersten Säcular-Festes der naturforschenden Gesellschaft zu Danzig: am zweiten Januar 1843*, Danzig 1843.

Towarzystwa Naukowego⁴ oraz odręczne notatki z zebrań w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku⁵.

W polskiej literaturze ważnymi publikacjami dotyczącymi tego zagadnienia są: zbiór artykułów z sesji naukowej w 250 rocznicę założenia Towarzystwa pod redakcją Jerzego Szukalskiego⁶ oraz praca doktorska Lubomiry Jankowskiej⁷.

Astronomia i Fundacja Wolfa

Omawiając kwestię Towarzystwa Przyrodniczego w XIX w., należy sięgnąć do badań z wieku XVIII i postaci wielce zasłużonej dla Towarzystwa – Nathanaela Matthaeusa Wolfa. Jego decyzja o przekazaniu w testamencie Towarzystwu obserwatorium wraz z funduszem na jego utrzymanie miała ogromny wpływ na los i działalność Towarzystwa w następnym stuleciu.

Nathanael Matthaeus Wolf urodził się w 1724 r. w Chojnicach. Zmarł w wieku 60 lat (1784 r.) w Gdańsku. Był astronomem, lekarzem, wiedzę zdobył w Gimnazjum Akademickim. Podniesiony do stanu szlacheckiego przez króla polskiego w 1766 r. przez kilka lat mieszkał w Tczewie, a od 1775 r. w Gdańsku. Wolf zajmował się, poza wykonywaniem zawodu lekarza, badaniami astronomicznymi i botaniką. W 1776 r. wstąpił do Towarzystwa Przyrodniczego i wkrótce stał się jego wiodącą postacią. Dnia 25 czerwca 1778 r. obserwował słońce we współpracy z dr. Schefflerem i berlińskim prof. Bernouillim. W 1780 r. rozpoczął budowę obserwatorium na Biskupiej Górze: „na terenie oddalonym od miejskiego zgiełku i górującym nad okolicą⁸”. Rok później – 17 grudnia 1781 r. z nowo wybudowanego obserwatorium astronomicznego obserwował zaćmienie słońca. Od tego czasu aż do śmierci zajmował się obserwacjami astronomicznymi. Pochowany został obok obserwatorium. Swoją dorobek chciał zachować dla przyszłych pokoleń, na ten cel za życia odłożył kwotę 4000 dukatów i sporządził plan przeznaczenia odsetek na konserwację instrumentów astronomicznych i w późniejszym czasie zatrudnienie astronoma. Wszystko to w drodze aktu sądowego przekazał na własność Towarzystwu Przyrodniczemu w 1783 r. Towarzystwo uroczście ślubowało, że zawsze będzie zarządzać tym darem zgodnie z wolą darczyńcy.

⁴ W latach 1815–1862 wydano 6 tomów „Neueste Schriften der Naturforschenden Gesellschaft” w 24 zeszytach, a w latach 1864–1934 kontynuowano publikowanie pod zmienionym tytułem w tzw. „Neue Folge”, czyli Nowej Serii, 20 tomów „Schriften der Danziger Naturforschenden Gesellschaft”. Każdy z tomów zawierał 4 zeszyty.

⁵ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), 360/5, Vorstandssitzungen der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig 1894–1936.

⁶ *Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku (w 250. rocznicę jego założenia): materiały z sesji*, red. J. Szukalski, Gdańsk 1993.

⁷ L. Jankowska, *Biblioteka Gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego na tle jego rozwoju*, Warszawa 1970, praca doktorska, mpis.

⁸ R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 13.

Ponadto 4 lata przed śmiercią – w 1780 r. podarował Towarzystwu swoją bibliotekę, kolekcję ziół i minerałów⁹. Można postawić tezę, że od tego momentu w Gdańsku odrodziła się dziedzina naukowa zwana astronomią (zapoczątkowana dokonaniem Jana Heweliusza).

Po śmierci Wolfa, wypełniając jego testament, rozpoczęto poszukiwania astronoma. Rozesłano zapytania do uczelni w Petersburgu, Berlinie, Kopenhadze i Sztokholmie. Spośród nadesłanych kandydatur komisja pod przewodnictwem dr. Berendta¹⁰ zdecydowała się na dr. Juliusa Augusta Kocha, który 8 listopada 1792 r. objął stanowisko astronoma¹¹.

W listopadzie 1806 r. dr Koch tuż przed obłężeniem Gdańska zabrał z obserwatorium cenne instrumenty astronomiczne. Przeniósł wszystko do miasta. Po zajęciu miasta przez wojska francuskie i utworzeniu I Wolnego Miasta Towarzystwo w 1811 r. było bliskie upadku. Prace badawcze prowadzili jedynie dwaj uczeni: dr Johann Gottfried Kleefeld (obserwacje meteorologiczne) i dr Koch (badania astronomiczne). Fortyfikacje na Biskupiej Górze zostały przez Francuzów stopniowo odbudowane¹². Miało to duże konsekwencje dla obserwatorium Towarzystwa, które w 1810 r. francuski generał dowodzący na Biskupiej Górze kazał częściowo zburzyć i przeznaczyć na wartownię. W listopadzie 1812 r. na rozkaz generała Rappa zostało ono całkowicie zburzone. Astronom Koch zdołał wcześniej przenieść wszystkie instrumenty do miasta. Prowadził obserwacje astronomiczne ze swojego mieszkania w Zielonej Bramie albo korzystał z każdego wolnego placu na terenie miasta. Liczba członków Towarzystwa spadła do 16, gabinet i biblioteka były zaniedbane, obserwatorium – w ruinie. Do tego Koch zmarł dość niespodziewanie – 21 października 1817 r.¹³

Czas wojen napoleońskich i lata 1807–1813 były najtrudniejszym okresem działalności dla towarzystwa. Krytyczny okazał się rok 1812. Składki członkowskie praktycznie nie istniały, a spotkania naukowe należały do rzadkości. Wszystkie źródła pomocy finansowej wygasły, a zainteresowanie przedsięwzięciami naukowymi spadło niemal do zera. Dnia 25 marca 1812 r. znany wówczas lekarz i meteorolog dr Kleefeld złożył wniosek o rozwiązanie Towarzystwa. Wniosek ten niewielką różnicą głosów upadł. Nowym przewodniczącym został Michael Christoph Schmidt¹⁴, który sprawował tę funkcję do 1831 r. To dzięki niemu Towarzystwo nie zostało rozwiązane, po zakończeniu wojny rozpoczął on systematyczną pracę nad uporządkowaniem sytuacji Towarzystwa. W pierwszej kolejności

⁹ Tamże, s. 13–14.

¹⁰ Nathanael Berendt (ur. 5.10.1756 Gdańsk, zm. 3.06.1838 Gdańsk) – lekarz, w latach 1782–1793 lekarz wojskowy miejskiego garnizonu w Gdańsku, dyrektor Towarzystwa Przyrodniczego w latach 1787–1788.

¹¹ A.W. Skusa, *Rede zur Feier...*, s. 14.

¹² R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 17–18.

¹³ A.W. Skusa, *Rede zur Feier...*, s. 17–18.

¹⁴ Michael Christoph Schmidt (ur. 1761 Gdańsk, zm. 1836 Gdańsk) – prawnik i radny Gdańska. Od 1794 r. urzędnik Gdańska, w latach 1807–1814 ławnik sądu I Wolnego Miasta, od 1817 r. członek Rady Miejskiej, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=SCHMIDT_MICHAEL_CHRISTOPH [dostęp:19.2.2022].

obniżył składki członkowskie, następnie przygotował nowy statut, który wydano drukiem na 100-lecie Towarzystwa, wraz z listą żyjących członków¹⁵.

Nowy statut

Nowy statut porządkował kwestie organizacyjne i określał cel Towarzystwa, którym było przede wszystkim prowadzenie przez poszczególnych członków badań i eksperymentów oraz publikacja osiągnięć naukowych¹⁶.

Według nowego statutu Towarzystwo składało się z członków lokalnych (*einheimische*) i zewnętrznych (*auswärtige*). Lokalni dzielili się na dwie grupy: zwyczajni – pełnoprawni członkowie, czyli ci, którzy posiadali wykształcenie akademickie i angażowali się w pracę naukową, nadzwyczajni, którzy nie posiadali wykształcenia akademickiego. Tylko członkowie zwyczajni mieli prawo wygłaszania odczytów, prawo głosu na zebraniach i zasiadania w zarządzie. Członkowie lokalni wnosili roczną opłatę w wysokości 12 marek. Zarząd składał się z: dyrektora, zastępcy dyrektora, sekretarza, skarbnika, bibliotekarza i kilku inspektorów kolekcji i zbiorów. Na zewnętrznych członków pełnoprawnych wybierani byli naukowcy posiadający uznane zasługi w dziedzinie nauk przyrodniczych. Zobowiązani byli do informowania Towarzystwa o nowych odkryciach i wynalazkach drogą korespondencyjną wcześniej, niż można by to zrobić za pomocą wydawnictwa. Ponadto istniała grupa członków honorowych z szacunku i uznania w dziedzinie nauk przyrodniczych lub zasług dla Towarzystwa¹⁷.

Pierwsze posiedzenie zwyczajne musiało się odbywać zawsze 2 stycznia, a następne w pierwszą środę każdego miesiąca, o godzinie 15.00. Jednak każdego roku odbywało się tylko sześć zwyczajnych spotkań. Na nadzwyczajnych spotkaniach załatwiane były sprawy budżetowe¹⁸.

Działalność Towarzystwa w połowie XIX w.

Zrujnowane finanse stopniowo porządkował urzędujący do 1831 r. dyrektor Schmidt, wspierany przez Brunattiego¹⁹ i Lichtenberga²⁰, dzięki którym uzyskał środki

¹⁵ R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 15; J. Szukalski, *Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku* [w:] *Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku...*, s. 15.

¹⁶ Status der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig, Danzig 1834, s. 3.

¹⁷ Tamże, s. 4–5.

¹⁸ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 39.

¹⁹ Franz Christian Brunatti (ur. 30.3.1768 r., zm. 31.1.1835 r.) – pochodził ze starej szlacheckiej rodziny włoskiej, która osiedliła się w XVIII w. na gdańskich nizinach. Doktor medycyny i chirurgii. Zasłużony lekarz i dyrektor Instytutu Położnictwa w Gdańsku (Provinzial-Hebammen-Institut). Zmarł, nie zostawiając po sobie potomków, *Neuer Nekrolog der Deutschen*, 1835, Jg. 13, Teil 1, Weimar 1837, s. 115–116.

²⁰ Friedrich David Lichtenberg (1774–1847) – królewsko-pruski asesor medyczny i aptekarz. Pochodził z Saksonii, uczył się aptekarstwa w Berlinie. Od 1806 r. posiadał własną aptekę w Gdańsku,

na powiększenie biblioteki, nowe przyrządy fizyczne i astronomiczne oraz fundusz na publikacje nowych zeszytów²¹.

Kolejnymi dyrektorami Towarzystwa po 1831 r. byli: profesor Foerstemann²² – aż do śmierci w 1836 r., następnie dr Berendt²³ – do 1845 r., dalej radca medyczny (Medizinalrath) Schaper przez rok, następnie Anger do 1855 r., dr Lievin do 1860 r., a po śmierci nauczyciela (Oberlehrers) Giesswalda w 1861 r. Lievin ponownie do 1864 r.²⁴

Mimo że astronomia przeżywała kryzys, rozwijały się inne dziedziny nauki, głównie meteorologia. Doktor Westphal obliczył na podstawie 81-letnich obserwacji temperatury w Gdańsku średnią temperaturę regionu na każdy dzień roku, Kleefeld przedstawił wyniki 18-letnich obserwacji meteorologicznych, dr Friedrich Strehlke²⁵ założył stacje meteorologiczne na najwyższej górze prowincji niedaleko Szymbarka (Schönberg bei Carthaus) – prawdopodobnie Wieżycy – oraz na założonej stacji na Helu. Od 6 listopada 1826 r. prowadził tam dwa razy dziennie po 2 godziny pomiary ciśnienia barometrem Hebera. Wszyscy członkowie swe osiągnięcia naukowe publikowali w zeszytach Towarzystwa²⁶.

We wrześniu 1840 r. Gdańsk odwiedził Alexander von Humboldt. Podczas tej wizyty Towarzystwo wybrało go na swego honorowego członka. W dniu jego urodzin – 14 września wręczono mu dyplom oraz zorganizowano uroczystą biesiadę w Sopocie, w której wzięło udział prawie 50 osób²⁷. Ponadto dla uczczenia wizyty w Gdańsku w stulecie urodzin Aleksandra Humboldta 14 września 1869 r. powołano fundację stypendialną jego imienia, której zadaniem było wspieranie pracy naukowej młodych studentów nauk przyrodniczych. Z otrzymanych darowizn Towarzystwo przyznawało roczne stypendia w wysokości 150 marek studentom nauk przyrodniczych²⁸.

2 stycznia 1843 r. Towarzystwo obchodziło 100. rocznicę powstania. Uroczystości były dość skromne. Odbyły się w ówczesnej siedzibie Towarzystwa, czyli w kościele

radny miejski, a od 18 lutego 1817 r. członek zwyczajny Towarzystwa Przyrodniczego i skarbnik, Status der Naturforschenden..., s. 20.

²¹ A.W. Skusa, *Rede zur Feier...*, s. 18.

²² Wilhelm August Foerstemann – doktor filozofii i profesor Gimnazjum Miejskiego. Wstąpił do Towarzystwa w marcu 1818 r.

²³ Georg Karl Berendt – doktor medycyny i chirurg. Członek Towarzystwa od marca 1820 r., Status der Naturforschenden..., s. 24.

²⁴ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 38.

²⁵ Friedrich Strehlke (1797–1886) – w latach 1823–1831 był nauczycielem w Gimnazjum Miejskim, od 1823 r. członek Towarzystwa Przyrodniczego, w 1831 r. otrzymał posadę nauczyciela w Gimnazjum Realnym w Berlinie, w 1834 r. tytuł profesora. Do Gdańska powrócił w 1838 r., by objąć funkcję dyrektora średniej realnej szkoły św. Piotra i Pawła, Status der Naturforschenden..., s. 24; https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=STREHLKE_FRIEDRICH_SAMUEL [dostęp: 12.02.2022].

²⁶ A.W. Skusa, *Rede zur Feier...*, s. 18; R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 19.

²⁷ „Das Dampfboot”, 17.09.1840, no. 112, s. 907–908; E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 52.

²⁸ R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 22.

św. Jakuba. Zaproszono jedynie członków Towarzystwa i kilku przedstawicieli władz administracji pruskiej. August Wilhelm Skusa²⁹ wygłosił przemówienie o historii Towarzystwa, podobnie jak jego ojciec 50 lat temu. Nadprezydenta prowincji pruskiej Boetichera i prezydenta rejencji Gdańska von Blumentahla mianowano członkami honorowymi, zaś kilku zagranicznych profesorów – członkami zewnętrznymi Towarzystwa³⁰.

Obserwatorium astronomiczne

W 1820 r. na stanowisko astronoma zatrudniony został nauczyciel nauk przyrodniczych w Gimnazjum dr Westphal, który pełnił tę funkcję przez rok. Teren na Biskupiej Górze, na którym wcześniej znajdowało się obserwatorium Wolfa, w całości zamieniony został przez administrację pruską w fortecę i nie było możliwości uzyskania zgody na zbudowanie tam nowego obserwatorium. Po konsultacjach i z poparciem profesora Bessela³¹ z Królewca dr Westphal sporządził projekt nowego obserwatorium. Miało ono znajdować się we Wrzeszczu. Budowę wyceniono na 60 000 marek, a instrumenty astronomiczne i wyposażenie na 21 000 marek. Liczono, że nowa administracja pruska wesprze i zatwierdzi fundusze na budowę obserwatorium³².

Po długich negocjacjach w 1825 r. przyznano Towarzystwu jedynie niewielkie odszkodowanie w wysokości 13 864 marek (4621 talarów)³³. W kwestii budowy nowego obserwatorium we Wrzeszczu władze pruskie odmówiły dofinansowania i pomocy. Projekt upadł, a Towarzystwa nie było stać nawet na zatrudnienie nowego astronoma. Fundacja Wolfa dysponowała łącznie kwotą 49 362 marek, a roczny dochód wynosił 1995 marek. Część kwoty została wykorzystana na obserwacje meteorologiczne i drukowanie traktatów meteorologicznych, resztę zainwestowano, dzięki czemu dochód wzrósł w następnych latach³⁴.

Nie zrezygnowano z planu budowy nowego obserwatorium i rozwoju astronomii, Towarzystwo zaczęło stopniowo gromadzić instrumenty niezbędne do obserwacji astronomicznych. W 1829 r. zakupiono dwa teleskopy Pistora³⁵ oraz mikrometr.

²⁹ Por. A.W. Skusa, *Rede zur Feier...*

³⁰ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 52.

³¹ Dr Friedrich Wilhelm Bessel (1784–1846), profesor matematyki i astronomii na Uniwersytecie w Królewcu. Dyrektor Królewskiego Obserwatorium w Królewcu. Członek Towarzystwa Przyrodniczego od grudnia 1829 r., *Status der Naturforschenden...*, s. 23.

³² R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 19.

³³ Żadne źródła tego okresu, prawdopodobnie ze względu na panującą cenzurę, nie podają wprost, że było to odszkodowanie za utracony teren i budynek po obserwatorium Wolfa na Biskupiej Górze, które wystarczyło zaledwie na zakup kilku urządzeń astronomicznych.

³⁴ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 39–40.

³⁵ Carl Philipp Heinrich Pistor (1778–1847) – wynalazca i pionier telegrafii optycznej. Jego firma Pistor & Martins dostarczała w XIX w. teleskopy do największych ośrodków naukowych na świecie. Do dziś zachował się oryginalny teleskop Pistora w Detroit, P.S. Whitesell, *A Creation of His Own: Tappan's Detroit Observatory*, vol. 2, Ann Arbor 1998, s. 44–47.

W 1831 r. zatrudniono dr. Carla Theodora Angera³⁶, ucznia Bessela, który założył małe obserwatorium w aptece Weissa przy Długich Ogrodach (Neugarten). Ponadto w 1832 r. Anger został nauczycielem astronomii w szkole nawigacyjnej; korzystając z obserwatorium szkoły nawigacyjnej, kontynuował badania astronomiczne, które odnosił do obserwacji słońca, zaćmień księżyca i zakrycia gwiazd, by określić długość geograficzną oraz szerokość geograficzną i obliczać perturbacje planetarne. W 1837 r. Anger odszedł ze stanowiska po powołaniu go jako nauczyciela do pełnienia funkcji profesora matematyki w Gimnazjum Gdańskim. Nadal współpracował z Towarzystwem, przez kilka lat pełnił też funkcję dyrektora. Wygłosił liczne wykłady i opublikował w pismach Towarzystwa szereg traktatów astronomicznych³⁷. W 1840 r. na miejsce Angera zatrudniono asystenta z obserwatorium w Królewcu, dr. Friedricha Wilhelma Flemminga. Krótco po przybyciu do Gdańska zachorował on na tyfus i 28 grudnia 1840 r. zmarł³⁸.

Siedziby Towarzystwa

Od 1746 r. Towarzystwo Przyrodnicze miało swoją siedzibę w Bramie Zielonej, gdzie gromadzono jego kolekcję oraz organizowano zebrania i spotkania członków. W latach 1816–1818 wagi miejskie, które mieściły się również w Bramie Zielonej, zostały wyremontowane, co wpłynęło na znajdujące się na ostatnim piętrze pomieszczenia używane przez Towarzystwo. Zlikwidowano salę posiedzeń, a zbiory przeniesiono do niewielkiego pomieszczenia. Kiedy konieczna okazała się gruntowna naprawa dachu Bramy Zielonej w 1829 r., Towarzystwo wraz ze swoimi zbiorami musiało się przenieść do nowej lokalizacji. Kolekcje i biblioteka umieszczone zostały w wąskich pomieszczeniach szkoły mariackiej. Dach Bramy Zielonej całkowicie przebudowano. Magistrat miał inne plany co do tego budynku, wobec czego Towarzystwo utraciło wynajmowane od miasta pomieszczenia. Stało przed koniecznością znalezienia nowego lokum. Początkowo kolekcję i bibliotekę umieszczono w budynku szkoły mariackiej, a następnie w 1832 r. przeniesiono je do kościoła św. Jakuba. Znajdowała się tam Biblioteka Magistratu, a później biblioteka miejska. Zajmowane w kościele pomieszczenia były bardzo małe, a czynsz dość znaczny. Zebrania Towarzystwa zamiast w siedzibie odbywały się przeważnie w mieszkaniu dyrektora³⁹.

³⁶ Carl Theodor Anger (ur. 31.07.1803 r., zm. 25.03.1858 r.) – matematyk i astronom. W latach 1827–1831 był uczniem Friedricha Bessela w Obserwatorium w Królewcu. Od 1831 r. mieszkał w Gdańsku. Znany był z wielu prac dotyczących obserwacji astronomicznych, a także matematyki, m.in. funkcji Bessela, czy biografii dotyczącej życia swego mentora, F. Kössler, *Personenlexikon von Lehren des 19. Jahrhunderts*, Gießen 2008, <http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2008/6107/pdf/Koessler-Abbehusen-Axt.pdf> [dostęp: 12.02.2022].

³⁷ R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 20.

³⁸ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 41.

³⁹ W.F. Zernecke, *Cały Gdańsk za dwadzieścia srebrnych groszy: najnowszy przewodnik po Gdańsku i jego okolicy. Alfabetycznie ułożony spis wszystkiego, co w Gdańsku i okolicy jest godne*

Rozpoczęto poszukiwania własnego lokalu, w którym Towarzystwo mogłoby rozwijać swoją działalność. Okazja do zakupu nieruchomości pojawiła się z początkiem lat 40., kiedy na sprzedaż wystawiony został dawny magazyn zagranicznych kupców przy ulicy Mariackiej (Frauenthor). Kilkukondygnacyjny budynek z wieżą sięgającą prawie 100 stóp⁴⁰, którą można by było zamienić na obserwatorium, pasował wręcz idealnie do ówczesnych potrzeb Towarzystwa. Zakupu dokonano na początku 1845 r.⁴¹ za 24 000 marek ze środków fundacji Wolfa⁴². Nabycie tej nieruchomości z jednej strony mocno nadszarpnęło budżet, zaś z drugiej strony – Towarzystwo zyskało w końcu własną siedzibę.

Po remoncie pierwsze nadzwyczajne posiedzenie Towarzystwa w nowej siedzibie miało miejsce 29 listopada 1845 r., a pierwsze zwyczajne 2 stycznia 1846 r. Do zakupionej nieruchomości przylegał również budynek, który podobnie jak piwnica został wynajęty. Jednak, ponieważ czynsz nie przychodził regularnie, obiekt ostatecznie popadł w ruinę. W 1857 r. jednogłośnie zdecydowano o jego sprzedaży. Co ciekawe, 20 lat później – w 1877 r. negocjowano odkupienie tego budynku, ponieważ Towarzystwo otrzymało w depozyt kolekcję Carla Böcka⁴³. Do transakcji jednak nie doszło, gdyż w międzyczasie powstało Muzeum Prowincji, gdzie trafiła cała darowizna⁴⁴.

W piwnicy pod budynkiem zaaranżowano później restaurację z wejściem od strony Długiego Pobrzeża (Langen Brücke). Główne wejście do siedziby Towarzystwa ulokowane było od strony Mariackiej (Frauengasse). Na parterze urządzono małe mieszkanie dla nadzorca budynku (kasztelana) oraz salę konferencyjną, natomiast na pierwszym piętrze – bibliotekę oraz dwa pokoje dla astronoma, zaś na drugim jeden pokój. Ponadto dwie kolejne kondygnacje, do których można było dostać się z klatki schodowej w wieży, przystosowane zostały do przechowywania zbiorów i części biblioteki. Salę posiedzeń wyposażono w ogrzewanie gazowe. Na ścianach wisiały portrety najśłynniejszych członków Towarzystwa oraz kilku innych wybitnych uczonych, m.in. założycieli towarzystwa, jak: Gralath, Klein, Zorn von Plobsheim, a także pierwszego dobroczyńcy Hofratha Vercha, a ponadto dwa obrazy przedstawiające założyciela astronomicznej fundacji N.M. v. Wolfa. Były też portrety uczonych, którzy mieszkali w Gdańsku przed założeniem Towarzystwa: botaników Jakuba i Jana Filipa

uwagi lub w jakikolwiek sposób interesujące wraz z dodatkiem: Trzy dni w Gdańsku i okolicy 1843, przeł. A.M. Masłowski, R.M. Kowald, Gdańsk 2010, s. 32; E. Schumann, Naturforschende Gesellschaft in Danzig..., s. 49.

⁴⁰ Jednostka miary odnosząca się do długości stóp, w zależności od kraju przybierała różne długości. Od 28,2 cm (stopa lipska) do 32,4 cm (stopa duńska). Najczęściej stosowana była stopa angielska, czyli 30,48 cm. Można zatem założyć, że wieża liczyła około 30 metrów wysokości.

⁴¹ R. Schück podaje datę 1840, por. R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 20.

⁴² E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 49.

⁴³ Carl Leopold Böck (1803–1875) – pastor w kościele św. Piotra i Pawła, kalwinista. Od 14 września 1833 r. członek zwyczajny Towarzystwa Przyrodniczego, Status der Naturforschenden..., s. 24.

⁴⁴ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 50.

Breynów, doktora Israela Conrada, profesora Johanna Adama Kulmusa⁴⁵. Ponadto wisiały portrety Mikołaja Kopernika, Tycho de Brahe⁴⁶, Schumachera⁴⁷, Bessela i członka honorowego – Alexandra Humboldta. Naprzeciw galerii portretów na okazyłym cokole wyeksponowano popiersie z brązu wielkiego gdańskiego astronoma Jana Heweliusza⁴⁸.

„Nowoczesność”, czyli Towarzystwo Przyrodnicze w drugiej połowie XIX w.

Towarzystwo Przyrodnicze weszło w drugą połowę XIX w. z nową siedzibą, w doskonałej lokalizacji i z możliwością założenia tak długo wyczekiwanego obserwatorium. W 1859 r. pojawił się w Towarzystwie Friedrich Ernst Kayser, który za darmo rozpoczął obserwacje astronomiczne za pomocą dostępnych przyrządów. Na jego prośbę w 1859 r. na wieży domu Towarzystwa założono obserwatorium astronomiczne. W 1862 r. objął stanowisko astronoma, niestety z pensją znacznie niższą, niż założył Wolf w testamencie, w ramach rekompensaty urządzono mu skromne mieszkanie w siedzibie Towarzystwa. Wraz z polepszeniem się sytuacji finansowej Towarzystwa w 1866 r. przystąpiono do remontu iglicy wieży, gdzie dobudowano obrotową kopułę i zdecydowano się na zakup teleskopu równikowego⁴⁹.

W ramach współpracy Towarzystwa z władzami miejskimi i administracją pruską prowincji wydany został w 1866 r. nowy statut. Duży udział w tworzeniu dokumentu miał nowo powołany burmistrz Gdańska Leopold von Winter. Prześorsował on poprawkę, która znosiła podział na członków zwyczajnych z wykształceniem akademickim i nadzwyczajnych bez wykształcenia akademickiego. W nowym statucie wszyscy członkowie byli równi i brali udział w obradach walnego zgromadzenia. Nowy statut wprowadzał jedynie rozróżnienie na członków

⁴⁵ Tamże, s. 50–51.

⁴⁶ Tycho Brahe (1546–1601) – duński astronom, twórca geoheliocentrycznego modelu Układu Słonecznego, założył obserwatorium astronomiczne w Uranienborgu, był też nauczycielem Johannesesa Keplera, https://pl.wikipedia.org/wiki/Tycho_Brahe [dostęp: 1.07.2022].

⁴⁷ H.C. Schumacher, profesor astronomii w Kopenhadze, członek Towarzystwa od października 1828 r., *Status der Naturforschenden...*, s. 23.

⁴⁸ W setną rocznicę urodzin Jana Heweliusza (28 stycznia 1787 r.) członkowie Rady Starego Miasta Gdańska zorganizowali uroczystość, podczas której przemówienie wygłosił dr Ephraim Philipp Blech (1757–1812). Przemówienie to zostało wydrukowane i wygłoszone przed królem polskim Stanisławem Augustem (*Rede bey der Gedächtnisfeyer Hevelii*, Danzig 1787). W zamian król przekazał popiersie Heweliusza, które ustawione zostało w Ratuszu Starego Miasta. 6 maja 1798 r. magistrat przekazał popiersie Towarzystwu. Obecnie znajduje się w zbiorach Gdańskiego Muzeum Narodowego.

⁴⁹ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 42; A. Lisicki, *Problematyka z zakresu fizyki, astronomii i matematyki w pracach Towarzystwa [w:] Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku...*, s. 38.

lokalnych – mieszkających w Gdańsku i członków zewnętrznych – mieszkających poza Gdańskiem, ale w granicach rejencji, a od 1878 r. prowincji. Ponadto, podobnie jak w przeszłości, do Towarzystwa bezpłatnie należeli członkowie korespondenci i honorowi⁵⁰.

W myśl zapisu z paragrafu 1 statutu „Celem Towarzystwa Nauk Przyrodniczych jest propagowanie nauk przyrodniczych we wszystkich dziedzinach i ze szczególnym uwzględnieniem uwarunkowań regionu prowincji Prusy zachodnie oraz poszerzanie wiedzy naukowej wśród mieszkańców prowincji”⁵¹. Towarzystwo przestało należeć do wąskiego, zamkniętego kręgu uczonych. Odtąd stanowili je równouprawnieni członkowie (lokalni i zewnętrzni) zobowiązani do płacenia składki rocznej, a także członkowie korespondenci i honorowi, jak dawniej bezpłatnie. Wszelkimi bieżącymi sprawami zajmował się zarząd, który reprezentował Towarzystwo na zewnątrz. Zarząd składał się z dyrektora, wicedyrektora, sekretarza, skarbnika, bibliotekarza i kilku inspektorów⁵². W celu popularyzacji Towarzystwa i nauk przyrodniczych odbywały się wykłady i prezentacje otwarte o charakterze ogólnym i zrozumiałym dla wszystkich oraz wykłady ściśle naukowe prezentowane w specjalnych sekcjach specjalistycznych. W maju 1872 r. utworzono sekcję antropologii i etnologii, 19 grudnia 1876 r. sekcję medycyną, a 29 grudnia 1876 r. sekcję fizyki i chemii⁵³.

Finanse Towarzystwa

Przez lata Towarzystwo utrzymywało się nie tylko ze składek członkowskich, ale i z darowizn i spadków swoich zamożnych członków i sympatyków. Jednym z największych darczyńców był Nathan von Wolf, który zapisał swoje obserwatorium, zbudowane w 1783 r. na Biskupiej Górze, Towarzystwu, a także kapitał w wysokości 36 000 marek, przeznaczony na zatrudnienie astronoma i utrzymywanie w należytym stanie obserwatorium wraz ze wszystkimi przyrządami.

W wyniku wojen napoleońskich w latach 1807–1814 i oblężenia miasta obserwatorium popadło w ruinę. Dzięki staraniom władz Towarzystwa udało się uzyskać rekompensatę od władz rządowych w wysokości 13 864 marek za zniszczone obserwatorium, o czym wspominałem we wcześniejszych partiach artykułu. Gdy w 1865 r. nastąpił wzrost liczby członków, m.in. dzięki nowemu statutowi, sytuacja materialna również się poprawiła. Pruska administracja przeznaczyła łącznie 18 000 marek na rozbudowę dwóch sal księgozbiorów i za namową von Wintera przyznała Towarzystwu stałą roczną dotację. Mimo licznych wydatków i wysokich kosztów utrzymania polityka

⁵⁰ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 42.

⁵¹ Por. Statut der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig, angenommen in der außerordentlichen Sitzung am 15 Dezember 1897, s. 1.

⁵² R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 20–21.

⁵³ Tamże, s. 23.

finansowa była dobrze prowadzona, do czego przyczynił się wieloletni skarbnik Otto Münsterberg⁵⁴, który piastował te funkcje przez 29 lat aż do 1914 r.⁵⁵

Największe środki finansowe Towarzystwo uzyskiwało od władz prowincji, nie od miasta⁵⁶. Towarzystwo otrzymywało dotacje stałe i nadzwyczajne na określone cele, jak np. na rozbudowę siedziby, remonty, wyposażenie czy różnego rodzaju uroczystości rocznicowe⁵⁷. Ponadto Fundacja Wolfa przynosiła dość duże dochody z odsetek, które zdecydowano się przeznaczyć wyłącznie na cele astronomiczne. Pod koniec 1891 r. wartość Fundacji Wolfa wynosiła 28 264 marek 91 fenigów⁵⁸.

Do poprawy finansowej doszło także dzięki wzrostowi liczby członków Towarzystwa. Między innymi dzięki zmianom w statucie i otwarciu się na inne grupy społeczeństwa spoza Gdańska liczba członków rosła. Na początku 1880 r. wynosiła ona 267 rodowitych i 116 zewnętrznych członków, a także 7 członków honorowych i 24 członków korespondentów, z czego 96 należało do sekcji antropologicznej, 22 do sekcji fizyczno-chemicznej, 30 do sekcji medycznej⁵⁹. W kolejnych latach liczba ta pozostawała na porównywalnym poziomie.

Kolekcje Towarzystwa a powstanie Muzeum Prowincji Zachodniopruskiej

Największą kolekcją, jaką posiadało Towarzystwo na początku XIX w., były zbiory dr. Brunattiego i jego żony. Po wojnach napoleońskich kolekcja ta została uporządkowana. W 1826 r. zbiór udostępniono zwiedzającym. Można go było oglądać w drugą i czwartą sobotę miesiąca, a także odwiedzać bibliotekę w pierwszą i trzecią sobotę miesiąca. Wejścia były bezpłatne.

Stopniowo powiększano kolekcję. W 1835 r. brazylijskie ptaki kupił i wypchał pastor Böck. W 1853 r. ówczesny dyrektor Muzeum Kaukaskiego w Tbilisi, Radde, wysłał 49 wypchanych ptaków z Krymu, a w następnym roku 300 roślin z tego samego obszaru. Kolekcję rodzimych motyli zakupiono od Carla G.A. Brischkego⁶⁰

⁵⁴ Tamże, s. 24.

⁵⁵ *Bericht über die Feier aus Anlass des 175 jährigen Bestehens der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig am 2. Januar 1918*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig” 1918, Bd. 14, H. 4.

⁵⁶ 1 kwietnia 1878 r. reaktywowano prowincję Prusy Zachodnie (Westpreußen) z siedzibą w Gdańsku, z rejencjami gdańską i kwidzyńską.

⁵⁷ R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 23–24.

⁵⁸ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 42.

⁵⁹ R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 24.

⁶⁰ Carl Gustav Alexander Brischke (1814–1897) – entomolog, gdańszczanin, badał głównie owady błonkoskrzydłe (Hymenoptera). Nauczyciel w szkole podstawowej dla chłopców w latach 1834–1842 (Böck'sche Privatschule und Erziehungsanstalt). Swoje prace publikował m.in. w zeszytach Towarzystwa: „Die Hymenopteren des Bernsteins” 1886, Bd. 6, H. 3, s. 278, https://de.wikipedia.org/wiki/Carl_Gustav_Alexander_Brischke [dostęp: 1.07.2022]; https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=BÖCK'SCHE_PRIVATSCHULE_UND_ERZIEHUNGSANSTALT [dostęp: 1.07.2022].

i spadkobierców nauczyciela Skusy. Zbiór minerałów został zwiększony w szczególności poprzez zakup majątku od radnego miasta Johanna Christiana Ayckego – członka Towarzystwa od 1792 r. W 1858 r. Towarzystwo postanowiło utworzyć tzw. „zbiórkę prowincjonalną skamieniałości”, przyznając 150 marek rocznie na ten cel⁶¹.

Ważną datą w działalności Towarzystwa był rok 1880, kiedy to utworzono Muzeum Prowincji Zachodniopruskiej (Das Westpreussische Provinzial-Museum)⁶². Dyrektorem instytucji został profesor dr Hugo Conwentz. Dzięki jego staraniom i ścisłej współpracy z Towarzystwem dwa wydziały muzeum: archeologia i historia naturalna składały się głównie ze zbiorów i kolekcji przekazanych na mocy umowy z dnia 1 listopada 1880 r. przez Towarzystwo Przyrodnicze. Co istotne, zostały tylko użyczone i dalej stanowiły własność Towarzystwa⁶³. Towarzystwo przekazało muzeum wszystkie należące do niego zbiory przyrodnicze. Ponadto udostępniło swoje pomieszczenia działowi naukowemu muzeum⁶⁴. Przekazane zbiory tworzyły trzon kolekcji przyrodniczej, prehistorycznej i etnologicznej muzeum, która znajdowała się w Zielonej Bramie. To dzięki niej można było dokonać już 18 września 1880 r. uroczystego otwarcia muzeum⁶⁵. Towarzystwo zatrzymało w swojej siedzibie przy ulicy Mariackiej jedynie niewielką kolekcję botaniczną oraz 11-metrowy szkielet płetwala⁶⁶, walenia, który został zabity w pobliżu Stegny w 1874 r.⁶⁷

Podkreślić należy, że wszystkie osiągnięcia, prace naukowe, kolekcje, specjalistyczne zbiory biblioteczne Towarzystwo uzyskało własnymi siłami, a także dzięki ofiarności poszczególnych członków – ich pracy, zaangażowaniu i hojności, i co ważne, bez wsparcia wyższej uczelni, której cały czas w Gdańsku brakowało.

Towarzystwo Przyrodnicze na początku XX w. – złote lata działalności

Sytuacja zmieniła się na początku XX w., kiedy to jesienią 1904 r. otwarto Wyższą Szkołę Techniczną – Politechnikę. Można powiedzieć, że pierwsze 10-lecie XX w. było dla Towarzystwa jednym z najlepszych okresów w dziejach. Przede wszystkim nastąpił

⁶¹ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 51.

⁶² E. Schumann podał, że bodźcem do utworzenia muzeum był spór dotyczący nabycia kolekcji pastora Böcka, na którą w siedzibie Towarzystwa brakowało miejsca. Wiązało się to z kosztowną rozbudową, na co władze administracyjne nie chciały się zgodzić, choć zależało im na nabyciu cennej kolekcji dotyczącej prowincji. Założenie muzeum rozwiązywało ten konflikt.

⁶³ E. Schumann, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig...*, s. 69.

⁶⁴ R. Schück, *Die Naturforschende...*, s. 23.

⁶⁵ H. Conwentz, *Das Westpreussische Provinzial-Museum, 1880–1905. Nebst bildlichen Darstellungen aus Westpreussens Natur und vorgeschichtlicher Kunst*, Danzig 1905, s. 2.

⁶⁶ *Pterobalaena laticeps* – płetwal zwyczajny, finwal. Gatunek walenia. Osiąga długość do 26 metrów. Występuje we wszystkich oceanach i jest drugim co do wielkości zwierzęciem na Ziemi. Zdarza się że finwale wpływają na wody Bałtyku. Przykładowo 21 sierpnia 2015 r. znaleziono martwego płetwala na plaży w Stegynie.

⁶⁷ H. Conwentz, *Das Westpreussische Provinzial-Museum...*, s. 1–2.

znaczny przyrost nowych członków. W 1908 r. Towarzystwo liczyło 418 członków, rok później 425, a w 1910 r. aż 472 członków⁶⁸.

Mimo funkcjonowania innych licznych towarzystw w Gdańsku Towarzystwo Przyrodnicze cieszyło się znaczną renomą. Wydawać się może, że pewien wpływ miało na to utworzenie politechniki, skąd rekrutowała się większość nowych członków, w 1910 r. pierwsi absolwenci opuścili mury gdańskiej Alma Mater, z którą Towarzystwo ściśle współpracowało.

Sytuacja finansowa Gdańska na początku XX w. znacznie się poprawiła, dzięki temu, że Towarzystwo otrzymywało liczne datki finansowe od władz miasta i Prowincji Prusy Zachodnie. Ponadto jednym z większych darczyńców tego okresu był bank Danziger Sparkassen-Aktien-Verein, który m.in. w 1907 r. przekazał 15 000⁶⁹ marek na remont siedziby przy ulicy Mariackiej⁷⁰. Wydaje się, że ze względu na rozwój działalności Towarzystwa, możliwy dzięki wsparciu finansowemu licznych podmiotów, okres ten można nazwać „złotymi latami”.

Z ciekawostek z tego czasu warto odnotować, że nie udzielono zgody na wykład prof. Magnusowi Hirschfeldowi⁷¹ pt. *Esencja miłości (Das Wesen der Liebe)*⁷², co pokazuje, jak bardzo konserwatywne było środowisko naukowe Towarzystwa.

Nowa „stara” siedziba

Przy tak znakomitej sytuacji finansowej zdecydowano się na remont i rozbudowę siedziby. Po opracowaniu planów budowy i oszacowaniu kosztów inwestycji na 40 000 marek walne zgromadzenie w styczniu 1910 r. postanowiło nabyć nieruchomości sąsiadujące z główną siedzibą przy Kl. Hosennähergasse (dzisiaj ul. Dziana). Jeszcze tego samego roku przystąpiono do prac budowlanych, które prowadziła gdańska firma budowlana Reichenberg, według planów architekta Hempla. Z ramienia Towarzystwa prace nadzorował radca miejski (Stadtrat) August Zimmermann⁷³.

⁶⁸ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1911, Bd. 13, H. 1: *Jahresbericht für 1910*, s. 6.

⁶⁹ Przykładowo roczny budżet Towarzystwa w tym okresie kształtował się w granicach 11 000–12 000 marek.

⁷⁰ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1908, Bd. 12, H. 2, s. 1.

⁷¹ Magnus Hirschfeld (ur. 14.05.1868 r. Kołobrzeg, zm. 14.05.1935 r. Nicea) – lekarz, prekursor seksuologii. Badał sferę seksuologii u człowieka. Założyciel pierwszej w Niemczech organizacji walczącej o prawa osób homoseksualnych. Twórca terminu transwestytyzm. Od 1932 r. na emigracji. W Gdańsku miał wygłosić wykład o biseksualności, Ch. Helfer, *Hirschfeld, Magnus*, „Neue Deutsche Biographie” 1972, Bd. 9, s. 226–227, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118815237.html#ndbcontent> [dostęp: 12.2.2022].

⁷² „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1908, Bd. 12, H. 2: *Jahresbericht für 1907*, s. 25.

⁷³ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1911, Bd. 13, H. 1: *Jahresbericht für 1910*, s. 11.

Uroczystości otwarcia nowej siedziby połączone z obchodami trzechsetnej rocznicy urodzin Jana Heweliusza. Wieczorem 28 stycznia nastąpiło uroczyste otwarcie nowej sali konferencyjnej. Zaproszono wielu znamienitych gości spośród władz miejskich i władz prowincji, a także członków (potomków) rodziny Jana Heweliusza⁷⁴.

W 1911 r. dokonano przeniesienia zbiorów do nowego budynku na 1 piętro. Cały zbiór znajdował się więc w 5 reprezentacyjnych salach. W starym budynku na 3 piętrze pozostały tylko duplikaty i prace medyczne. W sumie cała rozbudowa wraz z gruntami kosztowała 80 000 marek, co znacznie uszczupliło finanse Towarzystwa. Jak podkreślano w dokumentacji źródłowej, do sfinansowania doszło dzięki przekazanemu towarzystwu spadkowi po zmarłym dr. Friedrichu Kayserze, wieloletnim kierowniku obserwatorium towarzystwa⁷⁵.

W 1912 r. wszystkie prace budowlane w nowym budynku zostały wykonane. Na każdym z pięter utworzono 3-pokojowe mieszkania, które od jesieni były wynajmowane. Dzięki datkom wielu członków ukończono wyposażenie wnętrza nowej sali konferencyjnej⁷⁶.

Biblioteka

Biblioteka, która w 1843 r. liczyła 5113 tomów, dzięki licznym datkom, spuściznom i zakupom w 1880 r. liczyła około 15 000 tomów z różnych dziedzin nauk, głównie przyrodniczych⁷⁷. W 1910 r. biblioteka przeżywała swój największy rozkwit. Wymieniała pisma z 440 uczelniami niemieckimi i zagranicznymi, różnego rodzaju stowarzyszeniami, towarzystwami i instytucjami. Dzięki nowym członkom częstotliwość korzystania z biblioteki również wzrosła, również liczba odwiedzin w czytelni znacznie uległa zwiększeniu.

Dzięki nowym środkom finansowym kontynuowano, pod kierunkiem prof. Hessa, prace nad katalogowaniem zbiorów. Sporządzono katalog książek. Księga 1 i 2 zawierały: astronomię, matematykę, meteorologię i fizykę z mechaniką włącznie. Doszło też do porozumienia dyrektorów gdańskich bibliotek, politechniki oraz dyrektora biblioteki Towarzystwa, mającego na celu niedublowanie zakupów książek i czasopism⁷⁸.

⁷⁴ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1912, Bd. 13, H. 2: *Jahresbericht für 1911*, s. 4.

⁷⁵ Tamże, s. 9–10.

⁷⁶ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1914, Bd. 13, H. 3–4: *Jahresbericht für 1912*, s. 6–7.

⁷⁷ R. Schüick, *Die Naturforschende...*, s. 23.

⁷⁸ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1911, B. 13, H. 1: *Jahresbericht für 1910*, s. 8–9.

Z ciekawostek roku 1912 warto zaznaczyć, że prawdopodobnie po raz pierwszy w historii Towarzystwa zatrudniono w bibliotece „pewną miłą damę, która po okiem kierownika prof. Hessa, prowadzi administrację biblioteki”⁷⁹.

Sprawa budowy nowego obserwatorium astronomicznego

W 1906 r. obserwacje astronomiczne zostały całkowicie zaniechane. Astronom dr Friedrich Ernst Kayser ze względu na stan zdrowia nie był już w stanie dokonywać pomiarów ani obserwacji astronomicznych⁸⁰. Zmarł rok później 12 lipca 1907 r., przekazując cały swój majątek Towarzystwu Przyrodniczemu⁸¹.

W 1910 r. nie można było obserwować dwóch komet ze względu na niekorzystne warunki pogodowe panujące nad miastem. Poza tym konstrukcja samego obserwatorium oraz kopuły okazała się przestarzała, a ich remont i przeróbki pod nowe urządzenia obserwacyjne były bardzo kosztowne i czasochłonne. Do tego lokalizacja w samym centrum miasta również nie sprzyjała obserwacjom astronomicznym, szczególnie ze względu na panujące zadymienie i słabą widoczność⁸².

W 1909 r. zdano sobie sprawę, że należy znaleźć miejsce pod nowoczesne obserwatorium astronomiczne. W kolejnym roku rozpoczęły się pierwsze rozmowy dotyczące przeniesienia obserwatorium. Rozpatrywano teren w pobliżu Politechniki Gdańskiej i szczyt Góry Szubienicznej (Galgenberg). Pierwsze oficjalne spotkanie w tej kwestii i negocjacje miały miejsce 6 maja 1910 r. Planowano włączyć obserwatorium w struktury politechniki i utworzyć instytut astronomii, geofizyki i meteorologii. Z taką inicjatywą wyszedł minister edukacji, który wysłał w tej sprawie 22 stycznia 1910 r. ofertę do Towarzystwa. Na zakup gruntu i budowę nowego obserwatorium na walnym zebraniu 6 maja 1910 r. zabezpieczono 20 000 marek, kolejną kwotę – 33 000 marek przekazać miały władze prowincji. Obserwatorium miało być włączone w działalność dydaktyczną politechniki. Zarezerwowano odpowiednią działkę pod budowę, a przeniesienie własności miało nastąpić do lipca 1911 r.⁸³ Jednak w 1911 r. sprawa relokacji obserwatorium ze względu na brak wsparcia finansowego z kół rządowych znacznie się skomplikowała. Do tego zmienił się minister edukacji, który nie był entuzjastą tego projektu, i wszystko utknęło. Z tego względu odłożono na kolejny rok zakup terenu na Górze Szubienicznej. W międzyczasie kierownik gdańskiego obserwatorium

⁷⁹ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1914, Bd. 13, H. 3–4: *Jahresbericht für 1912*, s. 4.

⁸⁰ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1907, Bd. 12, H. 1: *Jahresbericht für 1906*, s. 4.

⁸¹ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1908, Bd. 12, H. 2: *Jahresbericht für 1907*, s. 22.

⁸² „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1911, Bd. 13, H. 1: *Jahresbericht für 1910*, s. 10–11.

⁸³ Tamże, s. 11–12.

otrzymał posadę nauczyciela akademickiego na Uniwersytecie we Freiburgu, skutkiem czego kwestię zakupu gruntu przełożono na kolejny rok⁸⁴.

W 1912 r. sprawa przeniesienia obserwatorium upadła. Nowy minister edukacji prowincji Prusy stwierdził, że brakuje środków na ten cel i nie dofinansuje projektu. W międzyczasie trwały prace nad znacznie uproszczonym projektem budowy nowego obserwatorium na wzór prywatnego obserwatorium, które niedawno wzniesiono w pobliżu Tybingi. Zrezygnowano też z zakupu działki na Galgenbergu. Kwestia przeniesienia obserwatorium w to miejsce już nigdy nie powróciła, choć nie zrezygnowano z poszukiwań innej lokalizacji. W związku z tym przystąpiono do prac remontowych w starym budynku. Przekształcono 2 piętro na mieszkanie, które przeznaczone było dla osoby zatrudnionej do obsługi technicznej obserwatorium. Ponadto przeniesiono pomieszczenia magazynowo-techniczne na 4 piętro. W związku z pracami porządkowymi i drobnymi remontami praca badawcza obserwatorium została całkowicie sparaliżowana. Oprócz tego rozpoczęto gruntowną naprawę kopuły wraz z żaluzją, co doprowadziło do całkowitego przerwania pracy w obserwatorium i demontażu urządzeń⁸⁵.

Działalność Towarzystwa Przyrodniczego podczas I wojny światowej (1914–1918)

Początkowo rok 1914 nie przyniósł większych zmian w działalności. Do wybuchu wojny Towarzystwo funkcjonowało w normalnym trybie. Na posiedzeniach zaproszeni goście i prelegenci odczytywali wykłady z różnych dziedzin. Członkowie, delegaci zapraszani byli na wykłady do innych towarzystw lub uczelni oraz na liczne uroczystości miejskie. Przykładowo 21 lutego na zaproszenie wieloletniego członka Towarzystwa – prezydenta policji Maxa Wessela – w obchodach 100-lecia policji gdańskiej brał udział delegat Towarzystwa. Ponadto w komitecie honorowym ds. organizacji tzw. Ostmarkenflug w dniach 20–26 czerwca, czyli w pokazowych zawodach lotniczych w Gdańsku, zasiadł dyrektor Towarzystwa⁸⁶.

Wybuch I wojny wszystko przerwał. Po majowym posiedzeniu 6 maja 1914 r. nastąpiła prawie półroczna przerwa. Pierwsze „wojenne” posiedzenie miało miejsce dopiero w listopadzie. Dnia 26 grudnia 1914 r. zmarł prof. Eduard Schumann – członek Towarzystwa od 1868 r. i autor chyba najśłynniejszego dzieła o historii Towarzystwa⁸⁷.

⁸⁴ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1912, Bd. 13, H. 2: *Jahresbericht für 1911*, s. 8.

⁸⁵ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1914, Bd. 13, H. 3–4: *Jahresbericht für 1912*, s. 5.

⁸⁶ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1915, Bd. 14, H. 1: *Jahresbericht für 1914*, s. 6; szerzej na temat Ostmarkenflug por. M. Bakun, *Lotnictwo na ziemi gdańskiej 1910–1945*, Toruń 2010.

⁸⁷ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1915, Bd. 14, H. 1: *Jahresbericht für 1914*, s. 20.

Mimo trudności wojennych działalność była kontynuowana. Przykładowo w 1916 r. odbyło się 12 wykładów dla członków, w tym 3 publiczne – wraz ze zdjęciami i eksperymentami dla osób z zewnątrz. Przy wejściu pobierano opłatę, która przekazywana była następnie na pomoc wojenną i Czerwony Krzyż⁸⁸.

Pierwsze posiedzenie 2 stycznia 1918 r. miało bardzo uroczysty charakter i związane było z obchodem 175 rocznicy utworzenia Towarzystwa. Wygłoszono wykład o historii powstania Towarzystwa, zaproszono licznych gości, w tym m.in. przedstawicieli władz miejskich z nadburmistrzem Heinrichem Scholzem i nadprezydentem prowincji Prusy Zachodnie Ernstem Ludwigiem von Jagowem na czele⁸⁹. Podczas uroczystości ogłoszono, że członkami honorowymi zostaną: marszałek August Anton von Mackensen (członek zwyczajny Towarzystwa od 1910 r.), nadprezydent prowincji Prusy Zachodnie Ernst Ludwig Jagow (członek zwyczajny od 1910 r.) i minister dr Clemens Gottlieb Delbrück. Całkowita liczba członków wynosiła w 1917 r. 590, w 1916 r. – 569, a w 1915 r. – 592 członków⁹⁰. Obchody 175 rocznicy utworzenia TP były znacznie skromniejsze od tych zorganizowanych z okazji 150-lecia Towarzystwa w 1893 r.⁹¹

Biblioteka i obserwatorium w latach I wojny światowej

Biblioteka straciła swojego wieloletniego kierownika prof. Hessa. Po jego śmierci kierownictwo przejął w 1914 r. prof. Dahms⁹². W 1918 r. w bibliotece na nowo skatalogowano działy dyscyplin biologicznych, botaniki i zoologii. Planowano ponowne przejrzanie całego inwentarza ksiąg oraz, w razie potrzeby, ich przegrupowanie i skatalogowanie. Na ten cel zabezpieczono specjalne fundusze na 1919 r., zatwierdzone przez walne zgromadzenie 18 grudnia 1918 r. Wojna spowodowała, że działalność biblioteki została ograniczona i mogła ona prowadzić wymianę czasopism jedynie z „niewrogimi krajami” (*nichtfeindlichen Ausland*). Przy bibliotece istniało kółko czytelnicze czasopism dostępne bezpłatnie dla wszystkich członków Towarzystwa⁹³. W 1919 r. mimo problemów z brakiem funduszy rozpoczął się proces katalogowania

⁸⁸ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1917, Bd. 14, H. 3: *Jahresbericht für 1916*, s. 5.

⁸⁹ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1919, Bd. 15, H. 2, Teil 1: *Jahresbericht für 1918*, s. 11.

⁹⁰ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1918, Bd. 14, H. 4: *Jahresbericht für 1917*, s. 3.

⁹¹ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig” 1918, Bd. 14, H. 4: *Bericht über die Feier aus Anlass des 175 jährigen Bestehens der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig am 2. Januar 1918*.

⁹² „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1915, Bd. 14, H. 1: *Jahresbericht für 1914*, s. 20.

⁹³ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1919, Bd. 15, H. 2, Teil 1: *Jahresbericht für 1918*, s. 5.

zbiorów, szczególnie z działu geografii i fizyki. Pracami tymi kierował dyrektor prof. Dahms⁹⁴.

Stacja astronomiczna, czyli obserwatorium praktycznie nie działało. Astronom Towarzystwa prof. von Brunn powołany został do wojska. Ponadto część pomieszczeń w 1916 r. przejęły władze wojskowe⁹⁵.

W 1915 r. wypracowano nową koncepcję lokalizacji i formy działania obserwatorium. Dzięki staraniom burmistrza miasta Scholza, a także radcy miejskiego Augusta Zimmermanna pojawiła się możliwość budowy obserwatorium na gruncie należącej do przedsiębiorcy Hartmanna. Nowe obserwatorium miało powstać na działce o powierzchni 1000 m² między Königstaler Weg i Feldstrasse w rejonie dzisiejszych ulic Sobieskiego i Smoluchowskiego z możliwością rozszerzenia terenu do 4000 m². Zebrano odpowiednią dokumentację, zgody i poparcia dla finansowania projektu. Wraz z władzami prowincji i miejskimi przygotowano wstępne kosztorysy. Budowę planowano rozpocząć zaraz po zakończeniu wojny. Obserwatorium miało być prywatne i działać na wzór placówki tego typu w Tubindze⁹⁶.

W okresie I wojny światowej i wraz z rozwojem lotnictwa dawne obserwatorium na wieży zostało zajęte przez wojsko, a konkretnie przez kierownictwo gdańskiej obrony przeciwlotniczej i przeciwpożarowej (Feuerleitung der Flakgruppe Danzig). Wszystkie urządzenia astronomiczne zostały pod koniec 1916 r. rozebrane i zdeponowane w magazynach⁹⁷.

Po zakończeniu wojny przystąpiono do remontu aparatury astronomicznej – pod okiem mechanika Krausego. Otrzymano również fundusze od wojska za użytkowane górne pomieszczenia głównej siedziby. Do Gdańska powrócił z wojny astronom prof. von Brunn. Planowano budowę nowego obserwatorium na wzniesieniu w rejonie dzisiejszych ulic Sobieskiego i Smoluchowskiego (Königstaler Weg und der Feldstraße). Teren o powierzchni 4428 m² został przekazany Towarzystwu na początku 1919 r. Negocjacje prowadził członek zarządu Towarzystwa i jednocześnie radca miejski (Stadtrat) Zimmermann. Projekt architektoniczny wraz z kosztorysem przygotował prof. Carsten⁹⁸. Jednak ostatecznie plan utknął w pruskim ministerstwie ds. szkolnictwa wyższego⁹⁹.

⁹⁴ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1920, Bd. 15, H. 2, Teil 2: *Jahresbericht für 1919*, s. 6.

⁹⁵ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1917, Bd. 14, H. 3: *Jahresbericht für 1916*, s. 5.

⁹⁶ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1916, Bd. 14, H. 2: *Jahresbericht für 1915*, s. 6–7.

⁹⁷ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1917, Bd. 14, H. 3: *Jahresbericht für 1916*, s. 5.

⁹⁸ Albert Carsten (ur. 1.11.1859 r. Berlin, zm. 3.09.1943 r. Terezin, Czechy) – architekt, kierował pracami architektonicznymi przy budowie gdańskiej Technische Hochschule, w 1900 r. osiadł na stałe w Gdańsku, w latach 1904–1933 kierownik Katedry Architektury, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=CARSTEN_ALBERT [dostęp: 12.02.2022].

⁹⁹ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1919, Bd. 15, H. 2, Teil 1: *Jahresbericht für 1918*, s. 6.

Koniec I wojny światowej: Wolne Miasto Gdańsk a działalność Towarzystwa

Można powiedzieć, że rok 1919 kończył pewną erę w działalności Towarzystwa. Najpierw straciło ono kilku wybitnych członków, którzy wspierali je politycznie i finansowo. 29 marca 1919 r. umarł najstarszy z nich – wielce zasłużony dla towarzystwa August Zimmermann. Był członkiem towarzystwa przez 36 lat. Od 1899 r. zasiadał w zarządzie, pełniąc różne funkcje. Był inicjatorem i współorganizatorem przebudowy siedziby przy ulicy Mariackiej, a także negocjował w imieniu towarzystwa zakup terenu pod obserwatorium, przekazanego przez przedsiębiorcę Hartmanna, który zmarł jeszcze tego samego roku – 1919 r. Liczba członków w 1919 r. wynosiła 633 wobec 578 w 1918 r. i 590 w 1917 r. (tabela 1). Niekorzystna sytuacja gospodarcza, a szczególnie inflacja mocno wpływały na sytuację finansową Towarzystwa. Koszty druku książek i czasopism stały się ogromne¹⁰⁰.

Po utworzeniu Wolnego Miasta Gdańska i likwidacji prowincji Prusy Zachodnie, największego protektora i darczyńcy, Towarzystwo musiało się odnaleźć w nowej rzeczywistości zarówno politycznej, jak i gospodarczej.

Zakończenie wojny wzbudziło w gdańskim środowisku naukowym pewien entuzjazm. Do Towarzystwa dołączyło wielu nowych członków. Po wojennym zastoju rozpoczęła się bardzo ożywiona działalność naukowa. W 1920 r. odbyło się 13 sesji, szereg wykładów i spotkań naukowych. Duży sukces odniosła wydana przez Towarzystwo publikacja dr. Wolfganga La Baumege *Prahistoria Prus Zachodnich (Vorgeschichte von Westpreußen)*. Powstała również nowa sekcja ds. astronomii i fizyki kosmicznej (Fachsektionen für Astronomie und kosmische Physik). Prężnie działały także pozostałe sekcje, jak: medyczna, biologiczna, geologiczna i geograficzna¹⁰¹.

Dnia 1 marca 1920 r. nastąpiło przejście przez Towarzystwo urządzeń meteorologicznych Wydziału Niemieckiego Obserwatorium Morskiego w Nowym Porcie (Hauptagentur Neufahrwasser der deutschen Seewarte). Regularne obserwacje pogodowe prowadzili dwaj studenci politechniki Brauer i Kohl, którzy wszystkie dane wysyłali do Morskiej Stacji Meteorologicznej w Hamburgu¹⁰².

Mimo rekordowej liczby członków, jaką zanotowano w 1920 r., sytuacja finansowa Towarzystwa była zła, jak zaznaczono w sprawozdaniu – ze względu na: „dewaluację oraz utratę ważnego wsparcia ze strony władz prowincji i rządu pruskiego”. Władze Towarzystwa zwróciły się więc do swoich obecnych i byłych zamożnych członków o wsparcie finansowe. Odzew był spory, dotacje wpływały osoby prywatne, przedsiębiorstwa, jak i instytucje (banki)¹⁰³.

¹⁰⁰ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1920, Bd. 15, H. 2, Teil 2: *Jahresbericht für 1919*, s. 3–4.

¹⁰¹ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1921, Bd. 15, H. 3: *Jahresbericht für 1920*, s. 5.

¹⁰² „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1921, Bd. 15, H. 3: *Jahresbericht für 1920*, s. 7.

¹⁰³ Tamże, s. 8.

Tabela 1. Stopniowy przyrost liczby członków Towarzystwa Przyrodniczego

Członkowie	Honorowi	Korespondencyjni	Zwyczajni	Zagraniczni	Razem
1918	7	43	387	141	578
1919	7	40	445	141	633
1920	7	35	481	140	663

Źródło: „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1921, Bd. 15, H. 3: *Jahresbericht für 1920*, s. 2.

Na końcu sprawozdania za rok 1920 pojawił się dość niepokojący apel przewodniczącego prof. Lakowitza „o zachowanie naszej poprzedniej jedności, która uczyniła nas silnymi”¹⁰⁴. Wydaje się, że w Towarzystwie zaistniały konflikty, na których powstanie z pewnością wpłynęła nowa sytuacja polityczna i ekonomiczna. Po raz pierwszy w sprawozdaniu pojawił się tego typu apel, ukazujący powagę sytuacji.

W kolejnych wyborach w grudniu 1921 r. nastąpiły zmiany w zarządzie Towarzystwa. Nowym dyrektorem został prof. Stremme, który zastąpił prof. Lakowitza, piastującego ten urząd od 1910 r.¹⁰⁵

Do ciekawostek roku 1922 można zaliczyć wystawę przyrządów matematyczno-fizycznych i astronomicznych z XVIII w. należących do Towarzystwa. Przygotowana została ona przez prof. Ramsauera i cieszyła się dużym zainteresowaniem. Wystawiono m.in. urządzenia elektryczne Daniela Galatha, w tym ulepszoną przez niego butelkę lejdejską, jak również obiektywy i aparaturę astronomiczną Jana Heweliusza, ponadto przechowywane latami liczne urządzenia fizyczne, matematyczne i astronomiczne z początków działalności Towarzystwa. Wraz z urządzeniami wystawione zostały książki eksperymentalne, rękopisy, listy z XVII i XVIII w., znajdujące się w zbiorach Towarzystwa. Oprócz tego w tym samym pomieszczeniu zaprezentowano przedmioty etnograficzne z Nowej Zelandii, w tym wazy, ubrania, maty, narzędzia, przywiezione z wyprawy Cooka, Banksa i Solandera, подарowane Towarzystwu przez londyńskie Royal Society w 1779 r.¹⁰⁶

Przeniesienie zbiorów bibliotecznych na Politechnikę Gdańską

Pod koniec 1919 r. prof. Dahms zrezygnował z kierowania biblioteką Towarzystwa i od nowego roku 1920 r. zarządzanie księgozbiorem znajdowało się rękach

¹⁰⁴ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1921, Bd. 15, H. 3–4: *Jahresbericht für 1920*, s. 9.

¹⁰⁵ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1922, Bd. 15, H. 3–4, Teil 2: *Jahresbericht für 1921*, s. 9.

¹⁰⁶ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1923, Bd. 16, H. 11: *Jahresbericht für 1922*, s. 1.

dr. Wangerina¹⁰⁷. Wraz z Else Lakowitz dr Wangerin kierował pracami nad reorganizacją działów geografii i fizyki oraz katalogowaniem wydziału botaniki¹⁰⁸.

Powoli zarządzanie biblioteką zaczęło być kłopotliwe dla Towarzystwa. Trudności finansowe, brak fachowego bibliotekarza sprawiły, że zarząd zaczął brać pod uwagę dawny plan dyrektora Mombera z 1897 r. oddania biblioteki do dyspozycji przyszłej wyższej uczelni w Gdańsku. Pierwsze kroki w tym kierunku podjął dr Trommsdorff, starszy bibliotekarz w Bibliotece Politechniki, a realizacją planu zajął się jego następca dr Predeek¹⁰⁹.

Po licznych uzgodnieniach i burzliwych obradach 2 grudnia 1922 r. ostatecznie podpisano umowę z Senatem Wolnego Miasta Gdańska. Z ramienia Towarzystwa umowę sygnował prof. Stremme¹¹⁰. Oficjalnie była to „dzierżawa zbiorów bibliotecznych Senatowi Wolnego Miasta Gdańska” i przeniesienie ich na Politechnikę Gdańską. W lutym 1923 r. pod kierunkiem dyrektora biblioteki Politechniki Gdańskiej dr. Predeeka wszystkie zbiory biblioteczne Towarzystwa znalazły się „w dwóch łatwo dostępnych korytarzach” biblioteki Politechniki¹¹¹. Cały zbiór został na nowo ułożony, skatalogowany na drukowanych rewersach kartkowych i udostępniony studentom i badaczom. Zbiorem opiekowała się nadal Else Lakowitz. Wcześniejsze katalogi z powodu braku specjalistów i odpowiednich środków były niekompletne, a zasoby źle ułożone i nieskatalogowane. „W rezultacie prawie nikt nie był w pełni świadomy skarbów, jakie zawierała biblioteka Towarzystwa, licząca około 31 000 woluminów” [tłum. M.B.]¹¹².

¹⁰⁷ Walther Wangerin (ur. 15.04.1884 r. Giebichenstein, zm. 19.04.1938 r. Gdańsk) – od 1913 r. w Gdańsku jako profesor przyrody w Gimnazjum Królewskim. Od 1 kwietnia 1914 r. docent na gdańskiej Technische Hochschule, od 1924 r. profesor i dyrektor Instytutu Botaniki, https://gdansk.gedapedia.pl/gdansk/?title=WANGERIN_WALTHER [dostęp: 12.02.2022].

¹⁰⁸ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1921, Bd. 15, H. 3: *Jahresbericht für 1920*, s. 3.

¹⁰⁹ L. Jankowska, *Biblioteka Gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego...*, s. 58.

¹¹⁰ Hermann Stremme (1879–1961) – geolog i mineralog. Studiował chemię, geologię i mineralogię na uniwersytetach w Bonn i Berlinie. W 1903 r. obronił doktorat, w 1908 r. habilitację, w 1912 r. uzyskał godność profesora tytularnego geologii i paleontologii na Uniwersytecie w Berlinie. W 1914 r. został dyrektorem Instytutu Mineralogiczno-Geologicznego Politechniki Gdańskiej. Jako naukowiec zajmował się głównie gleboznawstwem i związanym z tym krajobrazem. Przetłumaczył m.in. na język niemiecki podręcznik rosyjskiego geologa Konstantina Glinki. W latach 1928–1929 był rektorem uczelni. Po II wojnie światowej objął wysokie stanowiska rządowe w NRD. Najpierw w 1946 r. zasiadał w Zarządzie Rolnictwa i Lasów w Berlinie Wschodnim, w 1947 r. został dyrektorem Instytutu Kartografii, od 1950 r. pracował w Ministerstwie Rolnictwa i Lasów, H.-P. Blume, *Stremme, Hermann*, „Neue Deutsche Biographie” 2013, Bd. 25, s. 541–542, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118755935.html#ndbcontent> [dostęp: 12.02.2022].

¹¹¹ Po II wojnie światowej przebudowano wnętrza gmachu głównego politechniki i trudno jest dziś ustalić, w którym miejscu znajdowały się obydwa wymienione korytarze. Przypuszczać należy, że jednym z nich był korytarz, w którym Biblioteka Główna PG urządziła okolicznościowe wystawy książek, por. L. Jankowska, *Biblioteka Gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego...*, s. 72.

¹¹² „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1924, Bd. 16, H. 2, s. 6.

Zaledwie w kilka miesięcy po przeprowadzce, po pierwszej gruntownej reorganizacji, biblioteka mogła być ponownie użytkowana. Dzięki staraniom dr. Predeeka wymiana czasopism z innymi towarzystwami ponownie wzrosła ze 120 w poprzednich latach do ponad 400 w 1923 r. Z czynszu za dawne pomieszczenia biblioteczne Towarzystwo pokrywało koszty funkcjonowania, takie jak: prąd, ogrzewanie, wynagrodzenia dla pracowników oraz koszty związane z drukiem zeszytów¹¹³.

Obserwatorium i badania astronomiczne

Zarządzeniem władz Wolnego Miasta z sierpnia 1920 r. zatwierdzono środki na utworzenie Instytutu Meteorologiczno-Astronomiczno-Morskiego (Meteorologisch-Astronomisch-Nautischen Instituts). Profesorowi Brunnowi powierzono utworzenie i kierowanie nowym instytutem, który miał nosić nazwę Obserwatorium Wolnego Miasta Gdańska (Observatorium der Freien Stadt Danzig). Liczono, że po wyjaśnieniu statusu Wolnego Miasta i portu zostanie zawarta umowa o połączeniu obserwatorium Towarzystwa z obserwatorium Wolnego Miasta¹¹⁴.

Obserwatorium Wolnego Miasta Gdańska oficjalnie zostało otwarte rok później z siedzibą w byłych koszarach telegrafistów we Wrzeszczu. Szefem obserwatorium został astronom Towarzystwa prof. Brunn¹¹⁵.

Ostatecznie do żadnej współpracy z Obserwatorium Wolnego Miasta nie doszło. Nie zawarto też żadnych umów. Wszystkie przyrządy astronomiczne na podstawie umowy z Towarzystwem trafiły do szkoły św. Piotra (St.Petri-Oberrealschule), skąd matematyk i astronom Libermann prowadził wraz z uczniami obserwacje nieba¹¹⁶. Profesor Brunn nadal współpracował z Towarzystwem i aktywnie działał w sekcji ds. astronomii i fizyki kosmicznej.

Zmierzch działalności Towarzystwa

Brak własnego obserwatorium, brak poparcia władz, kryzys gospodarczy, przekazanie zbiorów bibliotecznych politechnice – wszystko to przyczyniło się do powolnego zaniku działalności. W raporcie finansowym skarbnika Steina z 14 grudnia 1927 r. widniała taka informacja: „sytuacja finansowa Towarzystwa nie jest zła. Nie jesteśmy

¹¹³ Tamże, s. 7–8.

¹¹⁴ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1921, Bd. 15, H. 3–4: *Jahresbericht für 1920*, s. 7.

¹¹⁵ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1922, Bd. 15, H. 3–4, Teil 2: *Jahresbericht für 1921*, s. 9.

¹¹⁶ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1924, Bd. 16, H. 2: *Jahresbericht für 1923*, s. 30.

już tak bogaci jak przed wojną, ale nie mamy też długów, [dysponujemy] liczną bazą lojalnych członków” [tłum. M.B.]¹¹⁷.

W ostatnim wydanym zeszycie TP podano, że na nadzwyczajnym walnym zgromadzeniu 19 grudnia 1934 r. było 414 członków, w tym 7 honorowych i 23 członków korespondencyjnych. Zaaprobowano budżet na kolejny 1935 r. w wysokości 10 730 guldenów i wybrano (jednogłośnie) na kolejną kadencję zarząd z dyrektorem prof. Weberem na czele¹¹⁸.

Wydaje się, że hitleryzm lat 30. spowodował, że działalność naukowa praktycznie zanika. Widać to szczególnie po analizie raportów z posiedzeń Towarzystwa zachowanych w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku, które stały się bardzo krótkie i zdawkowe. Ostatnie opisane w dokumentacji źródłowej zebranie miało miejsce 25 marca 1936 r.¹¹⁹ Dalszych losów i działalności Towarzystwa, z powodu braku materiałów źródłowych, nie znamy. Temat wymaga badań i poszukiwań.

O panujących wówczas nastrojach wśród członków Towarzystwa świadczą najlepiej tematy wygłaszanych w 1933 r. odczytów, w których dominowała problematyka rasowa. Nie miało to nic wspólnego z prawdziwą nauką, świadcząc o upadku Towarzystwa. Reagując na te sytuację, co wybitniejsi naukowcy rezygnowali z członkostwa¹²⁰. Wiadomo jedynie, że w 1942 r. nadal formalnie działało, adres pozostał bez zmian – Mariacka (Frauengasse) 26. Dyrektorem był wówczas radca Liebermann¹²¹.

Zakończenie

W XIX-wiecznym Gdańsku mimo braku uniwersytetu dzięki Towarzystwu nauki matematyczno-przyrodnicze stały na bardzo wysokim poziomie, a dzięki publikacjom w zeszytach i wymianie międzybibliotecznej osiągnięcia gdańskich naukowców znane były w zasadzie na całym świecie. Można stwierdzić, że Towarzystwo stało się jednym z najważniejszych ośrodków naukowych regionu i pełniło niejako rolę wyższej uczelni.

Wybranie przeze mnie zagadnień dotyczących Towarzystwa, takich jak: astronomia, obserwatorium, biblioteka, siedziby, miało na celu ukazać, przez jakie poszczególne etapy rozwoju w XIX i na początku XX w. przechodziło Towarzystwo – od trudnych czasów napoleońskich, kiedy to prawie uległo ono likwidacji, poprzez problemy z budżetem i siedzibą w pierwszej połowie XIX w., a następnie stopniowe odradzanie się i złote lata działalności początku XX w., kiedy to zanotowało rekordową liczbę członków, a nadwyżki budżetowe pozwoliły na inwestycje.

¹¹⁷ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1928, Bd. 18, H. 2: *Jahresbericht für 1927*, s. 9.

¹¹⁸ „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1935, Bd. 20, H. 1, s. 103.

¹¹⁹ Archiwum Państwowe w Gdańsku, 360/5, Vorstandssitzungen der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig 1894–1936, s. 275.

¹²⁰ L. Jankowska, *Biblioteka Gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego...*, s. 43–44.

¹²¹ *Danziger Einwohnerbuch mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot 1942*, Danzig 1942, s. 905.

Jednak Towarzystwo w gdańskiej nauce stopniowo traciło na ważności na rzecz innych instytucji. Traciło swoje zasoby, które przyciągały wielu cenionych uczonych nie tylko z Gdańska i regionu, ale i całego świata. Towarzystwo, oddając to, co miało najcenniejszego – najpierw swoje zbiory (tworzącemu się muzeum), a następnie 40 lat później księgozbiór (bibliotece politechniki), pozbyło się wszelkich cennych atrybutów.

Towarzystwo od początku istnienia wydawało własne zeszyty, w których członkowie publikowali oryginalne badania na podstawie dostępnych materiałów źródłowych znajdujących się w bibliotece Towarzystwa oraz analiz własnych.

W okresie II Wolnego Miasta Gdańska, po przekazaniu zbiorów bibliotecznych w 1923 r. do biblioteki politechniki i likwidacji obserwatorium, można powiedzieć, że ranga Towarzystwa w życiu naukowym Gdańska i regionu osłabła, do czego ostatecznie przyczynił się hitleryzm. Wówczas rola Towarzystwa w życiu naukowym Gdańska stała się znikoma.

Dużym optymizmem napawa fakt, że praca Towarzystwa jest dziś kontynuowana przez Gdańskie Towarzystwo Naukowe i jego wydziały. Ponadto w ramach współpracy od 1998 r. wspólnie z Gdańskim Towarzystwem Naukowym organizowane są Niemiecko-Polskie Spotkania w dziedzinie Nauki i Kultury. Wykłady i prezentacje publikowane są później w nowych tomach: „Schriften der Danziger Naturforschenden Gesellschaft”.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Gdańsku, Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku, 10/360/0/-/5,

Vorstandssitzungen der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig, 1894–1936.

Danziger Einwohnerbuch mit allen eingemeindeten Vororten und Zoppot 1942, Danzig 1942.

Status der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig, Danzig 1834.

Statut der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig, angenommen in der außerordentlichen Sitzung am 15 Dezember 1897.

„Das Dampfboot”, 17.09.1840, no. 112.

„Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig. Neue Folge” 1864–1934, Bd. 1–20.

Literatura

Bakun Maciej, *Lotnictwo na ziemi gdańskiej 1910–1945*, Toruń 2010.

Conwentz Hugo, *Das Westpreussische Provinzial-Museum, 1880–1905. Nebst bildlichen Darstellungen aus Westpreussens Natur und vorgeschichtlicher Kunst*, Danzig 1905.

Jankowska Lubomira, *Biblioteka Gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego na tle jego rozwoju*, Warszawa 1970, praca doktorska, mpis.

Januszajtis Andrzej, *Z dziejów gdańskiej nauki i techniki*, Gdańsk 2020.

Lisicki Andrzej, *Problematyka z zakresu fizyki, astronomii i matematyki w pracach Towarzystwa* [w:] *Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku (w 250. rocznicę jego założenia)*, red. Jerzy Szukalski, Gdańsk 1993.

- Schumann Eduard, *Naturforschende Gesellschaft in Danzig. Geschichte Der Naturforschenden Gesellschaft In Danzig, 1743–1892*, Danzig 1893.
- Schück Robert, *Die Naturforschende Gesellschaft in Danzig*, Danzig 1880.
- Skusa August Wilhelm, *Rede zur Feier des ersten Säcular-Festes der naturforschenden Gesellschaft zu Danzig: am zweiten Januar 1843*, Danzig 1843.
- Szukalski Jerzy, *Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku [w:] Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku (w 250. rocznicę jego założenia)*, red. Jerzy Szukalski, Gdańsk 1993.
- Zernecke Wilhelm Ferdinand, *Cały Gdańsk za dwadzieścia srebrnych groszy: najnowszy przewodnik po Gdańsku i jego okolicy. Alfabetycznie ułożony spis wszystkiego, co w Gdańsku i okolicy jest godne uwagi lub w jakikolwiek sposób interesujące wraz z dodatkiem: Trzy dni w Gdańsku i okolicy 1843*, przełożyli A.M. Masłowski, R.M. Kowald, Gdańsk 2010.

Streszczenie

Artykuł ukazuje Gdańskie Towarzystwo Przyrodnicze (Danziger Naturforschende Gesellschaft) w XIX i na początku XX w. na podstawie kilku wybranych przez autora subiektywnych zagadnień, takich jak: astronomia, obserwatorium, biblioteka, siedziby. Tekst przedstawia poszczególne etapy rozwoju Towarzystwa od czasów napoleońskich, kiedy to niemal uległo likwidacji, poprzez problemy z budżetem i siedzibą w pierwszej połowie XIX w., a następnie stopniowe odradzanie się i złote lata działalności na początku XX w., kiedy to zanotowało rekordową liczbę członków, a nadwyżki budżetowe pozwoliły na inwestycje. Ukazuje także problematykę funkcjonowania Towarzystwa w okresie Wolnego Miasta Gdańska w latach 1920–1939, przekazanie zbiorów bibliotecznych bibliotece politechniki, likwidację obserwatorium i stopniowe obniżenie rangi Towarzystwa w życiu naukowym Gdańska.

Słowa kluczowe: Gdańskie Towarzystwo Przyrodnicze, Danziger Naturforschende Gesellschaft

Summary

The activity of the Gdańsk Nature Research Society (Danziger Naturforschende Gesellschaft) in the nineteenth and the first half of the twentieth centuries: Selected aspects

This article presents the Gdańsk Nature Research Society (Danziger Naturforschende Gesellschaft) in the nineteenth and early twentieth centuries, focusing on several aspects of its activity selected by the author, including astronomy, observatory, library and premises. The study presents the various stages of the Society's development from the Napoleonic times, when it was almost liquidated, through problems with the budget and premises in the first half of the nineteenth century, to the gradual revival and the golden years at the beginning of the twentieth century, when it had the highest membership and the budget made it possible to finance large-scale projects. The article also considers issues related to the functioning of the Society in the period of the Free City of Gdańsk in 1920–1939: the transfer of the library collection to the polytechnic, the closure of the observatory, and the gradual decline of the Society's standing in the scientific life of Gdańsk.

Keywords: Gdańsk Society of Natural Sciences, Danziger Naturforschende Gesellschaft